

CASTAÑAS E CASTIÑEIROS COMO RECURSOS ECONÓMICOS NA GALIZA DO MEDIEVO

Héitor Picallo Fuentes

Debuxos de Luís Cid e Héitor Picallo

INTRODUCCIÓN HISTÓRICA E PRETENSÍONS

Segundo os restos que se puideron identificar en numerosos castros do país galego sabemos que os *castrexos* tiñan unha alimentación, produto da súa labor agrícola, baseada en cereais como o trigo, o orxo e o millo miúdo; ademais de termos coñecemento de que nos seus antecastros se podían cultivar legumes, fabas e chícharos. Mesmamente, froitos espontáneos como as landras e as castañas serían igualmente consumibles¹, a tenor dos

estudios carpolóxicos (identificación de sementes e grandes residuos vexetais), antracolóxicos (recoñecemento de restos carbónicos e de madeiras) e sobre todo palinolóxicos (acerca do polen), chegando a afirmarse deste xeito que esporadicamente o castiñeiro xa medraba en Galiza² e en Castela antes da entrada dos romanos³. Así e todo as expedicións itálicas levarían a fama de ser as verdadeiras difusoras desta árbore pola maior parte de Europa, onde abrollarían inmensas fragas de castiñeiros na zona central do continente⁴.

1. F. CALO LOURIDO, *A Cultura Castrexa* (Vigo 1997), p. 156.

2. X. BARREIRO LUCES, 'A castaña: de pan de pobres a caviar de montaña', en *Aunios*, 3 (2001), pp. 38-40.

3. Z. ESCUDERO NAVARRO, 'Medio ambiente en la Edad del Hierro. Un proyecto para su estudio en el Valle medio del Duero', en *Revista de Arqueología* (dir. J. A. García Castro), 163 (Madrid 1994), pp. 6-15.

4. E. SCHNEIDER, *La salud por la nutrición*, 2 (Madrid 1986), pp. 603-606.

Con todo isto as nosas intencións investigadoras non afondarán nos campos da prehistoria, entraremos en pleno contacto coa Idade Media galega, sendo fundamentalmente o noso epicentro investigador a época do baixomedievo. Tentaremos baixo este título tratar aspectos da vida cotiá daquel entón, nos que, en moitos casos, non afasándose en demasía do noso presente, observamos a base proxectora dos costumes e da etnografía da actual Galiza.

Transcricións, bibliografías e publicacións de coleccións diplomáticas son os nosos recursos básicos e fundamentais, que farán simultánea e continua introducción nos discursos expositivos. Achegas e análises históricas pretenderán ofrecer as bases que nos avexiñen á etnografía, á culinaria e á historia da castaña e do castiñeiro galegos. Remexendo, basicamente, entre a documentación de distintos mosteiros da nosa xeografía, atopamos a fonte inesgotable da contribución histórica. Axudan a esta empresa, logo así, os cenobios coruñeses de S. Salvador de Bergondo (Bergondo), S. Pedro de Soandres (Laracha), S. Nicolás e S. Salvador de Cinis (Oza dos Ríos), Sta. María de Sobrado dos Monxes (Sobrado), Sto. Antoiño de Toques (no concello do mesmo nome), S. Martiño de Fóra (Santiago) e S. Xusto de Toxosoutos (Lousame). Con respecto á provincia de Lugo tivemos en conta as notas documentais dos mosteiros de S. Salvador de Lourenzá (Lourenzá), S. Victorio de Ribas de Miño (O Saviñao), Sta. María de Ferreira de Pantón e o priorado de S. Vincenzo de Pombeiro (ámbolos dous nas demarcacións de Pantón). No que afecta á xeografía ourensá consideráronse os conxuntos diplomáticos de Sta. María de Oseira (Cea), Sto. Estevo de Ribas de Sil (Nogueira de Ramuín), S. Pedro de Rocas (Esgos), Sta. María de San Clodio do Ribeiro de Avia (Leiro), Sta. María de Melón (Melón), Sta. María de Celanova (no concello do mesmo nome), S. Pedro de Ramirás (Ramirás) e S. Munio da Veiga de Limia (A Bola). Por último, na provincia de Pontevedra farán ingreso diferentes apuntamentos sobre as comunidades de S. Breixo de Arcos de Furcos e S. Miguel de Couselo (ámbolos dous na área municipal de Cuntis), S. Xurxo de Codeseda (A Estrada), Sto. Estevo de Salto (Rodeiro) e Sta. María de Oia (Oia).

I

OS SOUTOS: A IMPORTANCIA DO (IN)CULTO

O campo de estudio podería ter como punto de partida a preparación dos montes, os coidados precisos e necesarios das masas forestais, das terras *incultas*, que estacional e gratuitamente ofrecían ó veciño do achegado casal toda unha variedade de recursos directos e indirectos indispensables para o seu subsistir.

1. O COIDADADO E RESPECTO DOS SOUTOS

Denominamos soutos ou soutelos a aqueles terreos de maior ou menor superficie que teñen a súa cuberta forestal poboada, no seu maior grado, de castiñeiros. Deste xeito, como en toda a xeografía galega, atópanse na provincia de Pontevedra numerosos topónimos que nos aluden a presenza física, actual ou xa inexistente, de áreas de explotación castiñeira e castañeira. Son así exemplos os de Sair (Caldas de Reis) e S. Mamede (Cuntis) onde nos encontramos con varios Soutelos; en Toedo (A Estrada) cun Soutiño; e en Campaña (Valga), S. Clemente de Cesar (Caldas de Reis), Sto. André de Souto (A Estrada) e Lamas (Moraña) con varios Soutos; todos eles vinculativos, como xa dixemos, cos castiñeiros e os seus froitos.

Dentro deles, dentro destas masas arbóreas, o campesiño da comarca debía ter bo coidado do estado de saúde dunha das súas máis básicas fontes de alimentación e de recursos derivados. Un dos traballos sería a **poda**, que consistía, e aínda é así, no desmouchado das pólas menos necesarias para a árbore; cumprindo isto cun dobre obxectivo: mellora-la calidade do seu froito e ser máis sinxelo o vareado do castiñeiro. Consegúase, ademais, coa madeira e ramallos sobrantes deste procedemento parte do combustible calefactor do fogar familiar.

Os **enxertos** dalgunhas pólas tamén serían necesarios nos nosos castiñeiros, para pretender así incrementalo valor fructícola. Na documentación medieval, agás a indicación do carácter habitual de tal práctica, non nos facilita datos sobre o seu procedemento, mais si ás veces sobre os seus métodos (xeralmente de raíz e de *garfeo*)⁵. Contéplase xa

5. "Item máis, os castiñeyros que enxertou Johán Durán desde la fonte de Matacanas fasta os castiñeyros que ten Fernand Seco longareses". F. R. TATO PLAZA, o.c., p. 165. Vid. Id. p. 164.

isto no ano de 1418, no lugar que en S. Xoán da Moura leva o apelativo de Soutelo (área integrada dentro dos dominios do priorado lucense de S. Vincenzo de Pombeiro). No documento que así o testemuña deixábaselle obrigado ó foreiro, para perpetua-la conservación do seus sotos, que: *o roçedes et cepedes et enxertedes et chantedes de castineiros onde conprir*.

Non obstante isto non o era todo, igualmente unha minuciosa e rutineira **reboación**, como aquelas que se proxectaron en lugares concretos e nos anos de 1210 e 1355 dentro dos señoríos de S. Clodio do Ribeiro de Avia, continuaban agrandando e mellorando este tipo de plantíos (terras xa propiamente cultas, como nos aclararía Ríos Rodríguez). En troques, noutras ocasións, e por obrigada necesidade, intercalábanse novos exemplares en espazos nos que xa existían masas de castiñeiros, que substituírían a aquelas árbores que foran cortadas con algún propósito ou ben que posuían unha insuficiente calidade -xa estivesen secas ou estragadas-; tendo referencia deste comportamento dende xa o ano 1250 nos dominios do señorío monástico de S. Pedro de Soandres⁶. Pero máis significativo nos pode resultar a continua preocupación por tal actividade na xeografía do referido priorado de Pombeiro, documentándose con total transparencia en múltiples ocasións, mais aquí facilitamos un fragmento da diplomática pertencente ó ano 1419:

“Et outrosy que ponades en este dito monte quorenta castiñeiros presos de garfeo e de reys, et que sejan postos et chantados en estes seis annos primeiros seguintes, et que reparedes todo ben en tal maneira que se non percan os nouos delo por mingoa de lauor et de bôo paramento, et que nos diades en cada ano vos et a dita vosa moller en uosa vida danbos a quarta parte das castanas que Deus y der e a deçeda do caniço”.

No que afecta á creación de novos cultivos de castiñeiros (terras cultas propiamente entendidas), debían ser chantados previamente deseñada a superficie a explotar, co obxecto de que as novos exemplares non estragasen outros productos e labores agrarios que nas súas inmediacións xa se reservaban un espazo, ou ben que o pretendían. Contéplase esta actitude de concienciación agrícola-forestal no mosteiro de Sta. María de Ferreira de Pantón, polo ano 1310;

*A castaña medieval
no Tacuinum Sanitatis (ss XIV-XV).*

como igualmente xa se tiña observado no século anterior (ano 1232) no de Sta. María de Melón. Con esta filosofía agraria, como ben aclara e distingue Ríos Rodríguez -peza bibliográfica imprescindible e de continua consulta nestas investigacións-, a diferenciación entre terras incultas e cultas, entre “sotos bravos e mansos”, faise manifesta; contraste que esta autora dilucida da información diplomática de Sto. Estevo de Ribas de Sil (ano 1196).

2. A LEXISLACIÓN PROTEXE Ó INCULTO

Foi tal o empeño pola atención do inculto, era tanta a preocupación pola súa perpetuación, que, ademais de todo isto, nacen os regulamentos legais para así o poder acadar: o auxilio e a conservación dos montes e das fragas estaban dende antigo suxeitos a uns preceptos legais que os resgardaban de prácticas abusivas. Un deles aínda nolo recorda Afonso X “O Sabio”, no ano 1252, cando redactaba con diáfana claridade un útil documento para as terras da arquidiocese de Santiago, onde se prohibía prender lume ós seus montes:

“Otrossi mando que nengun non ponga fuego para quemar los montes, et a los que gelo fallaren facendo, *quel echen dentro*, et si non lo podieren

6. En Sta. Comba de Rianxo tal actividade é documentada no ano 1457. Cf. F. R. TATO PLAZA, o.c., pp. 112 e 182.

auer, quel tomen quantol fallaren; fueras en que pongan fuego a las boças et a las stiuadas, et guardenlas de guisa que non fagan danno á otro”.

A continuación, este mesmo monarca de *Castella, et de Leon et de Toledo, de Galicia...* indicaría formalmente que ningunha persoa *non corte arbol ageno*, e en caso de que alguén procedese deste xeito sería sancionado ou con dez *morabetinos* (en caso de estar situada a árbore nas aforas das vilas), ou con vinte (se estivese plantada en núcleo urbano). Quedará igualmente instaurado neste código o imposto que debían tributar aqueles que transitasen cos seus bens semoventes (ou gando) polos montes e devesas das terras de Santiago, favorecéndose de pastos e de leña –isto era o coñecido *montádego*–. Nestes regulamentos tamén se lle proporciona puntual acollida a outros asuntos particulares en relación co bosque, xa que, entre moitos de verdadeiro interese, fáisenos especial importancia para os nosos propósitos aquel aspecto que trata sobre o deber que tiñan as ordes militares (Calatrava, Temple, Alcántara, San Xoán e *Ucles*⁷) de tributar este mesmo gravame. Razóns e intencións contributivas todas elas que mantiñan íntima semellanza cos Ordenamentos das Cortes de Sevilla redactados por ese mesmo tempo:

“Otrossi mando en rraçon de los montadgos, que de todos los ganados que uenieren á extremo, que no tomen montadgo mas de un lugar en todo término de qual uilla que quiere. Et en toda la orden de calatraua e vcles o del temple o de alcantara o del ospital o de todas las otras ordenes que tomen montadgo mas de vn lugar por toda la orden; et que tomen de la parte que saliere o de la parte que entrare el ganado; los del temple, por lo que an en Castiella, que lo tomen en capiella; et por lo que an en terra de leon que lo tomen en burgos o en alcocher (...)”.

Significativo igualmente para o campo investigador tamén é o estipulado nun diploma do 9 de setembro de 1286, outorgado polo rei D. Sancho (1284-1295) e solicitado pola veciñanza das freguesías coruñesas de S. Lourenzo de Brandeso, S.

Estevo de Patiñobre e S. Pedro de Viñós (nas terras de Arzúa). Nel, abre as nosas miras o apartado onde se indica o “xusto proceder” no caso de que unha árbore “matase” a unha persoa. O parágrafo versa deste xeito: “Et el que cae del arbol, o el arbol sobre él, et murie, el señor del arbol le auia de pechar la calona”.

3. O CASTIÑEIRO COMO MATERIA PRIMA

Daquela, a produción do *inculto* resgardábase, cando menos teoricamente, das negligencias e imprudencias humanas; reservándose as fontes madeireiras para unha controlada explotación comercial, vixiada ata tal punto que ás veces teríanse que redactar documentos ou ordenanzas locais para actuar con enteira “legalidade”. Este pode se-lo caso que se exemplifica con aquel pacto que (a 27 de setembro de 1188), se acorda entre os herdeiros do lugar de Vilapouca e o mosteiro de Oia, e que “lexislaba” a administración dos recursos frutícolas, a máis dos forestais, desa entidade poboacional:

“Et taliter statuimus atque confirmamus de toris vel ramis arborum quicumque voluerit raditus amputare aliquam arborem in ramum arboris invitet primum monasterium, aut monasterium nos et partienter (...) sese ad in vicem in aliis arboris vel ramis, et sic succidat a succedere voluerit, sic; hoc omnino prohibetur sit nobis ut nemo nostrorum plus planctet in predicta hereditate quam planctatum est, et qui plus planctaverit titum perdat”⁸.

Con todo isto, a madeira dos soutos, logo de cortalos seus castiñeiros ou derrama-las pólas das súas árbores, tería varias aplicacións útiles para o home medieval, carente de recursos madeireiros de importación. Por exemplificar, nas zonas de boa produción vitivinícola, tal e como foi habitual na Galiza de ata fai poucas décadas, para arranxa-las **armazóns das travesas das viñas** –como o podemos comprobar en S. Lourenzo de Nogueira (Meis) en 1434–, era utilizada este tipo de madeira; de xeito similar a como se debeu ter procedido nos tempos do impe-

7. Sobre estas ordes militares recomendamos consultar C. de AYALA MARTÍNEZ, ‘Ordenes militares hispánicas: reglas y expansión geográfica’, en *Codex Aquilarensis*, 12 (Actas do IX seminario sobre Historia del Monacato: *Los Monjes Soldados. Los Templarios y otras órdenes militares*), (Aguilar de Campoo 1996), pp. 57-86. Podemos comentar neste punto, a modo explicativo, que a Orde de Ucles, citada liñas arriba, era a que posteriormente sería denominada como de Orde de Santiago.

8. E. PORTELA SILVA, *La colonización cisterciense en Galicia: 1142-1250* (Santiago 1981), p. 164.

rio romano: “(...) et outrosi nos devedes dar o quarto das castañas do dito lugar ao pe do toro dos castiñeiros; et mais devedes de partir de por medio toda a madeira do dito lugar aquela que se fesere mester para as ditas viñas (...)”. Caso análogo acaecía no mosteiro de Sta. María de Oia cando en 1302 Xoán Pérez entrega a este cenobio a metade das devesas que posuía en Tebra, como así tamén a mesma fracción da madeira producida (de carballo e castiñeiro, posiblemente, como indica Pallares Méndez e Portela Silva), útil “pera ass varas vynnas”.

Un novo uso desta leña, reseñado na documentación medieval, sería a elaboración de **trebellos artesanais** aplicables a distintas tarefas cotiáns, como por exemplo *paaos e arcas* -segundo se reflicte do libro de notas do notario de Rianxo e Postmarcos Álvaro Pérez de Pontevedra-, ou *cayxas e arcas* (como as de Ponte Ledesma), por facilitar dúas achegas máis.

Outrosí, como é obvio, e aínda na actualidade sucede deste xeito, o castaño como madeira tiña reputado o seu uso na fabricación de portas, fiestras, mobles, trebellos e apeiros de labranza, etc.; incluso na Baixa Idade Media debeu ser imprescindible para o conformado de estadas para as obras de levantamento de templos parroquiais e mosteiros, e na confección de artesoados para os teitumes dos mesmos edificios eclesiásticos -no caso daqueles que posuían este sistema-, véndose subministrados da materia prima nos soutos que raiaban ó seu carón, ou ben na “importación” de lugares non moi distantes e de certo alcance productivo. Neste **campo da construción** podemos achegar ata nós un caso representativo e recollido documentalmente o 13 de outubro de 1485 polo notario Xoán Pillóns de Mangoño. Nel explícasenos que o abade e os monxes do mosteiro de S. Salvador e S. Nicolás de Cinis chegan a acordo con Xoán de Cortes -carpinteiro, veciño de Betanzos-, para levantar, arranxar e edifica-lo claustro e o cabido do seu edificio monástico, así como as capelas de S. Xoán e Sta. María (existentes no mesmo recinto claustral). Para tal empresa os freires facilitaríanlle ó referido mestre carpinteiro toda a madeira que precisase dos seus castiñeiros.

Igualmente a madeira desta árbore, xunto coa de carballo, foi requirida para as obras que na ponte romana de Ourense se estaban a efectuar dende alomenos o ano 1432 e ata ben pasado o ecuador deste século. Esta afirmación podémola asegurar logo de

Recolleita de ourizos na Idade Media segundo o *Tacuinum Sanitatis* (ss XIV-XV).

estudia-la obriga que, a 19 de maio de 1459, lle anuncia Fernán García de Lamela ó mestre que levaba a obra, co obxecto de entregarlle cen táboas (de castiñeiro) e corenta madeiros (de carballo); os cales gardarían as seguintes peculiaridades:

“(...) las táboas que aja cada hua des pees do dito Fernán García et de la anchura, segundo está aquí asinallada de maa a maa, et an de auer de gordo dous dedos et que sejan de dereytas e chaas e boas e merchinas sen furados, et os quarenta madeyros an de seer en esta maneyra que se sige: de ancho como está asinallado de maa en maa et de alto a terceira maa, et an de auer de longo dose pees ou de mays (...) et estes madeyros an de an de seer de çerno de carballo et as táboas de castaño (...)”.

Resulta realmente curioso o xeito en que se indican as características do produto elaborado, dimensionado a partir da propia anatomía humana do operario e non a partir dalgún “sistema métrico” convencional. Así mesmo fainos reflexionar, continuando coa lectura

do documento transcrito por Ferro Couselo, a norma que se lle impoñía ós madeireiros para cando procedesen a tumbalas árbores, posto que isto se debía realizar nun tempo en concreto, e que, obviamente, tiña o seu motivo no estado das lúas:

“(…) et ha de coller a dita madeyra des día de San Bernabé ata día de San Johán, et feso juramento de acoller despoys de médeo día et de poeer a dita madeyra et a dar en lugar que a posa tomar por carrero et ou onde a deytan ao ryo, et que a dita toda colleyta doje e seys semanas (…)”.

Avanzando na exposición deste capítulo, porque non recordar tamén aquí os importantes soutos que posuía a casa dos Condes de Altamira en Ponte Ledesma (Boqueixón, A Coruña), nas terras daqueles membros da aristocracia galega de fins do S. XV e comezos do XVI que tanto defenderon o idioma do seu país e que rexamente se opuxeron ás normas de “castración” introducidas dende os Reis Católicos. Na segunda década do XVI temos constancia documental que das producións madeireiras das *muitas herdades e montes* que o Conde D. Lope Osorio de Moscoso posuía en Ponte Ledesma, e das que *gozan los labradores dendarredor*, ademais dos *muitos castineyros e soutos que soyan rendar muitas castanas*, os seus foreiros *benderon las taboas para o espital de Santiago (...)*⁹. Quere isto dicir que naquelas alturas, como xa o debeu ser dende tempo atrás, eran moi apreciadas as táboas de castiñeiro que se preparaban nestas terras de Boqueixón; tanto que ata o hospital compostelán dos Reis Católicos así as requiría.

Era, entón, a produción madeireira dos soutos galegos unha mercadoría moi solicitada, non só se utilizaba para conformalas estadas das obras senón, ademais, para botarlle-las sobrados a edificacións, en xeral, e a edificios públicos e militares, en particular. Ilustra este último exemplo o caso concreto que acontecía coa fortaleza da Barreira (S. Martiño de Riobó, A Estrada)¹⁰, non moi lonxe das demarcacións de Ponte Ledesma, que, sendo propiedade dos prelados da arquidiocese compos-

telá, os seus foreiros debían terlle-las cubertas de madeira de castiñeiro, tal e como sucedía no turbulento período da liñaxe dos Fonseca. Dous extractos do documento que nos corrobora a afirmación anterior indican concretamente que:

“(…) a los lados de la dicha torre abia dos salas de aposiento labradas de piedra de grano y cubiertas de madera de castaño debaxo de las cuales avia caballeriças y pesebreras (...)” ademais, “En la otra parte de la bara de casa estaba un forno grande y otros hedificios de serbiçio e de aposiento lo qual todo çercaba buen çinto de pared gruesa de piedra de grano con sus almenas y andameos alderredor en que abía tres torres altas e grandes cubiertas de madera de castineiro (...)”.

4. O CASTIÑEIRO COMO BEN RAÍZ

O castiñeiro espertaba sempre novas posibilidades de utilización, novos empregos e aplicacións pola súa madeira e polos seus froitos; atractivos socioeconómicos que incluso derivaron en multitude preitos e desavizas¹¹, ou incluso en curiosas mercas xa dende tempos remotos. Sobre a adquisición destas árbores pode ser significativa aquela que nos aproxima Pallares Méndez e Portela Silva, na cal o mosteiro de Oia no ano 1199 mercaba a Osenda Pelagi “un rodolo cum suo castineiro” pola cantidade dun soldo e un “denario de robora”. Operacións similares continuaríanse efectuando ó longo do século XIII, na que non só serían mercados soutos completos, posto que, como se aprecia, incluso árbores soltas eran produto de intercambios comerciais, que paulatinamente co paso dos anos vían incrementado o seu prezo; isto é, cada vez eran menos baratas e si máis apreciadas as fontes madeireiras dos soutos galegos, consecuencia que dimanaba da súa progresiva demanda para a elaboración de produtos artesanais, para a construción e para dar calor ás vivendas rurais e urbanas. Un caso particular, e que centra a nosa atención, foi aquela venda establecida entre Acenarío García e Vela Ovequiz dunhas propiedades da comunidade regular de S. Salvador de Lourenzá. No acordo, establecido o 3 de agosto de 1070, acordábase que o tal García vendía ó segundo:

9. Cf. J. GARCÍA ORO-M^o de los Á. NOVOA GÓMEZ, *La tierra de Deza en la Edad Media y el Renacimiento. Del anonimato al pleito* (Lalín 2000), pp. 68-75.

10. Rexistra este proceder: M. MOSQUERA AGRELO, ‘Aproximación ó mundo das fortalezas na Galicia Medieval. As torres da Barreira en Riobó-A Estrada (Pontevedra)’, en *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural*, 2 (A Estrada 1999), pp. 130 e ss.

11. Sobre discordias no tocante ó pago de rendas en castañas podemos facilitar aquela demanda interposta polo mosteiro de Soandres a Xoán Pérez de Enfesta en 1398 por razón das rendas de castañas, galiñas e pan que debía satisfacer polo lugar de Francelos.

“(…) de tertia porcionem, quinta, quantum me competet inter meos germanos vel heredes; damus vobis casas, cum suis solidos, terras cultas vel incultas, petras fictiviles vel mobiles, pumares, perales, cereales, castinares, amexinales, ficales, arbores fructuosas vel infructuosas, montes, fontes (...)”.

Evidentemente, o depósito máis importante de riqueza do rural interior, era (e é) o campo, as explotacións agrícolas complementadas coas producións frutícolas estacionais.

Constituía o souto, ademais, unha boa razón coa que mercarlle os favores a un mosteiro ou a un señor, ben sexa por medio dun contrato de compravenda ou, no mellor dos casos, canalizado a raíz dunha doazón. Así acontece en tempos nos que o mosteiro compostelán de S. Martiño de Fóra (posteriormente alcumado Pinario), concretamente o 2 de xaneiro de 979, adquire de Ordoño Lourenzo unha herdade na *vila* de Campaña (Valga, Pontevedra), na que se albergaban diferentes árbores froiteiras, entre as que se presentaban os soutos e os pomares.

Dentro das dotacións familiares ou forais das casas medievais estaban estas superficies *cultas e incultas*, xunto cos prados e outros tipos de terras de labor. Así, dentro dos señoríos monásticos sobre todo –que son dos que se posúen maior número de pergameos transcritos–, temos coñecemento da existencia de varias e variadas concesións forais onde distintos persoeiros eran agraciados durante un determinado período de tempo con este tipo de recursos arbóreos, e que xeralmente se localizaban nas proximidades dos seus mosteiros. Outras veces a materia arrendada era de labradío e dun tanto por cento da produción castañeira dalgunha terra dos dominios cenobíticos, como pasaba en mosteiros como os de S. Miguel de Couselo e S. Pedro de Soandres, entre outros moitos.

No caso de Couselo, segundo información que podemos extraer do Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (AHDS), sabemos que esta comunidade regular cuntiense posuía no seu marco xeográfico numerosos tipos de terreos que subministraban de ingredientes gastronómicos os seus pucheiros. Temos así constancia de que as noguei-

Cacharela medieval.
Ilustración do Tacuinum Sanitatis (ss XIV-XV).

ras e os castiñeiros caracterizaban parte da súa paisaxe forestal; cortiñas e agros –para os plantíos de centeo, millo miúdo e outros cereais–, conformaban o aspecto agrícola. En relación con este tema facilitamos o seguinte extracto no que se indica que a comunidade de S. Martiño Pinario, logo de ter anexionado Couselo ás súas posesións, outorgaría de mans do seu prior, no ano 1391, a Xoán García de Couselo e á súa muller, Maior Fernández, a cuarta parte da *villa* de Constenla (nesta freguesía cuntiense) e a terceira parte da produción castañeira do couto “próximo” monástico:

“Frei Fernando, Prior de San Martino, hiço fuero a Juan Garçia de Coucelo y a Mayor Fernandez su muger y dos boces de la quarta parte enteramente de la villa de *Cosstenla*, sito en *San Martino de Coucelo*, con la tertia de todas las castanass que estan alderredor de la iglesia y la mitad de todo el herdamiento que hizo dicho monesterio derecho por ençima saluo la cortina de Nogueira, ques la a par junto al dicho monasterio, a de acer un molino en el dicho lugar por pension de dos octauas de pan, medio mijo y medio centeno. Paso ante Jeronimo Eans notario. El ano de 1391 anos”¹².

12. Para máis información sobre o mosteiro de S. Miguel de Couselo pódese consultar H. PICALLO FUENTES, ‘A articulación do poboamento medieval na antiga *Terra Termarum*’, en *Tapa: Traballos de Arqueoloxía e Patrimonio*, 29 (2002), pp. 115-127.

5. O CASTIÑEIRO NOS PRIVILEXIOS REAIS: O CASO DO SOUTO DA SEQUIERA (A PEROXA)

Pouca, ou escasísima, é a mención e información que nos privilexios reais do medievo se lle dá ó souto galego; normalmente queda oculto mediante fórmulas fixas que, a pesar de que facilitan e axilizan a globalidade da exposición documental, nos limitan o íntegro contido informativo. Son estas estruturas diplomáticas aquelas que nos subliñan que na doazón incluíanse os seus: “pascuis, riuis, fontibus, terris cultis et incultis”; ou aqueloutras nas que tamén teñen acollida os bacelos e o viño (do Ribeiro ou doutras variedades): “pratis, pascuis (...), arboribus, uineis”¹³; ou ben nas que igualmente se afilián as pesqueiras fluviais: “(...) montibus, fontibus, riuis, molendinis, piscariis (...)”¹⁴. Cláusulas, todas elas, que se enmarcan dentro das denominacións dos conxuntos propietarios tardo-antigos, como observa Díaz Martínez¹⁵, e que xa se espellan na documentación de mosteiros altomedievais, como aquel dúplice e familiar de S. Breixo (e S. Martiño) de Arcos de Furcos.

Excepcional do exposto, que nós teñamos constancia, son os soutos que se mencionan en diversos documentos rexios. Un deles é aquel que lle expide o monarca Fernando II á comunidade regular de S. Pedro de Rocas para que puidese acoutalas propiedades que dito cenobio posuía na *vila* de Velle (8 de marzo de 1162); pergameo onde se dá razón da existencia dos soutos de *Casceligo* (Sta. María de Velle, Ourense) e *Sabadelle* (S. Martiño de Sabadelle, Pereiro de Aguiar)¹⁶.

Tempo atrás, tamén se exterioriza a presenza de soutos neste tipo de documentación na permuta que establece Ordoño II co bispo iriense Gundesindo (no ano 922). No acordo o monarca intercambiaba co prelado a *vila* lucense de Láncara (nas terras do concello do mesmo nome e da freguesía de advocación a S. Pedro), por algunha daquelas que na xeografía ourensán se chamaban Alcabra (San Pedro de Saín, Ribadavia) ou Parada (Sto. Estevo de Ponte Castelo, Castrelo de Miño).

Sucede do mesmo xeito, outrosí, na dádiva coa que Ordoño IV (a 2 de marzo de 958), agasalla ó bispo Sisnando II de Iria e ó Cabido da Igrexa do Apóstolo Santiago coa *vila* de Souto de *Vide*, ou *Lite* (Castrelo de Miño); na cal se incluían tódolos seus edificios, viñas, pomares (maceiras, en particular, ou árbores froiteiras, en xeral), soutos, augas, etc.

Isto, todo o comentado neste apartado, maniféstase a nivel moi parco, escaso de contido para as nosas metas e de explicacións pouco precisas. Por iso, o privilexio do que a continuación faremos breve comentario resplandece con luz propia. O documento, en cuestión, o Privilexio con maiúscula dos soutos galegos, vén a se-la entrega coa que Fernando II, en unión co seu fillo Afonso (dende a cidade de Astorga e con data de marzo de 1178), lle fai mercé ó mosteiro de Sta. María de Oseira, e ó seu abade Sancho, do souto da Sequeira, que se situaba no contorno de S. Xiao de Celaguanes e Sta. María de Beacán, e por obviedade, nas terras ourensás de Peroxa:

“(...) offero do et concedo Deo et monasterio sancte Marie de Ursaria et uenerabili dilecto filio meo Santio, ipsius monasterii abbati, similiter et uniuersis suis fratribus tam presentibus quam futuris in eodem monasterio Dios seruientibus necnon et abbati istius successoribus in perpetuum sautum de Sequeira, cum omnibus suis appendiciis, sicut diuidit, uidelicet cum sancta Maria de Beecam, cum sancto Iuliano de Celaguanes (...)”.

Curiosamente, para máis inri, neste documento, no que tan só se trata sobre un souto, dase poder expreso ó cenobio para que puidese acoutar este conxunto de castiñeiros; que a razón deste comportamento debía posuír peculiaridades de destacada importancia e notabilidade. Por unha banda, cremos que se tiña que tratar duns plantíos (cultos e/ou incultos) verdadeiramente de vasta extensión, por outra, de sobrada calidade productiva e, por último, de apetecible interese rústico:

“Cautamus etiam sautum et liberamus ab omni debitu quo hactenus regie parti tenebatur et quod

13. Privilexio de Fernando II á catedral de Ourense do ano 1169.

14. Concesión de Fernando II, no ano 1166, ó mosteiro de Melón.

15. P. C. DÍAZ MARTÍNEZ, 'Monacato y Sociedad en la Hispania Visigoda', en *Codex Aquilarensis*, Segundo Seminario sobre el Monacato, 2 (1989), pp.50-51.

16. M. RECUERO ASTRAY et alii, *Documentos medievales del Reino de Galicia: Fernando II (1155-1188)*, [A Coruña 2000], pp. 50-51.

deinceps nemini liceat, neque maiorino regis, neque sagioni, neque etiam alicui parte regia uel extranea in sautum intrare, neque uiolenter castaneam ualens accipere, sed habeant et uendant, donent et acommutent et suam uoluntatem faciant sicut de aliis suis incartationibus quas melius habere puntant”¹⁷.

Con este acoutamento realizábase, paralelamente, o traspaso dos dereitos de señorío, deixado de ser de xuro rexio para selo, dende agora, de tipo monástico. Quedaba de tal xeito asegurada esta inmunidade á administración e xustiza pública que ninguén debía realizar intromisión nela, xa fose rexia ou estraña. Ata tal punto era esta plena concesión que ninguén, como se revela no texto, podía apropiarse pola forza das súas castañas, senón tan só se llas entregan (deixan), venden, doan ou llas trocan (conmutan).

Significou tanto para Oseira posuír este “inmenso” souto que, posteriormente, Afonso VIII, “Rex Legionis et Gallecie” (aquele que malintencionadamente se coñecería como Afonso IX¹⁸), sendo o primeiro de xullo de 1193, lle confirma o privilexio do seu defunto pai do que fixemos mención *ut supra*.

6. OS MONXES: HABITANTES E GARDIÁNS DOS SOUTOS

Ademais parece ser, como é ostensible, que os mosteiros –sendo grandes centros económicos da vida medieval, en verbas de Andrade Cernadas–, así como outras institucións señoriais, tiñan diversificados os seus froitos rendeiros por áreas xeográficas, respondendo isto, como se pode entender, á propia tipoloxía natural das parcelas dos seus dominios; estando as súas infraestructuras cenobíticas –agás as que eran de carácter propiamente urbanas–, localizadas en abas montañosas. Así, nalgúns casos, aínda que en Galiza se dan poucos casos, as mesmas instalacións monásticas se se fincaban en terreos de clara presenza forestal, en lugares onde as masas de castiñeiros invadisen a case totalidade da superficie verde, o ceno-

bio podía adquirir denominacións que desen conta desta presenza. É o caso de *Sauto Papelli* (aquele que habitualmente se coñeceu como S. Victorio de Ribas de Miño, nas terras do Saviñao) ou daqueloutro pontevedrés de Sto. Estevo de *Salto* (Rodeiro).

Pero así a todo, entrasen ou non os mosteiros en persoal simbiose co mundo forestal, tivese ou non acollida no *opus manuum* dos *frades labradores* o cultivo do inculco (a roturación dos montes e produción madeireira), sen excepción algunha debían estar dotados de recursos forestais e agrícolas. Sería útil testemuñar, a modo de exemplo, que incluso o bispo S. Rosendo (907-977), no seu agasalho ó mosteiro de S. Salvador de Celanova efectuado o 26 de setembro de 942, deixaba unha sucultenta suma de propiedades que vitalizaban a súa recentemente bautizada comunidade monástica, destacando entre as dotacións cuantiosas *villas* (núcleos de explotación agrícola-gandeiros, infraestructuras de salgazón (no territorio do Salnés), varias igrexas e, no tocante ó que nos ocupa, os *sal-tus* (ou soutos) do lugar de *Aduiso*, no territorio de Bubal (hoxe Carballedo, Lugo)¹⁹.

Eran tan interesantes os soutos para o monxe (ou monxa) medieval que aínda que unha propiedade rural estivese erma ou en declive, aínda que non houbera un foreiro que entregase unha renda anual castañeira, a explotación do souto, se este era apetecible, continuábase a canaliza-los seus produtos por métodos de aproveitamento alternativos, ou, alomenos, resaltábase o interese da súa conservación dotacional, como acontecía na parroquia estradense de Sta. María de Nigoi en relación coas propiedades do cenobio cisterciense de S. Xurxo de Codeseda²⁰:

“Item ena fliguesia de Santa Maria de Nigoe eno barral que dizen Costeenla et perteece a Codeseda a quinta parte de todo o dito barral, asi en casas et herdades como en chantados et aruores; et he este lugar hermo pero ha hy moitas castannas et moito froito et boas deusas”.

17. M. RECUERO ASTRAY et alii, o.c., pp. 202-204.

18. “A presenza de dous Afonso VIII nas liñas sucesorias dos reinos independentes de Galicia, León e Asturias -con numerosos reis comúns- e de Castela motivou que o Afonso VIII de Galicia e León fose chamado pola historiografía española, cando decidiron inventar a listaxe dos reis de España, Afonso IX. Deste xeito, dábase unha imaxe de unidade histórica á Coroa de Castela dende a época de don Paio que non obedece máis que a un intento de mistificación da sucesión monárquica dos reis de Galicia”. Vid. *Enciclopedia Galega Universal*, 1 (edit. B. LEDO CABIDO, Vigo 1999), p. 185.

19. Cf. M^{ra}. C. PALLARES MENDEZ, *Ilduara, una aristócrata del siglo X* (Sada 1998), pp. 152-157.

20. F. PÉREZ RODRÍGUEZ, ‘San Jorge de Codeseda...’, p. 80. É moi curioso, tamén, que os habitantes da freguesía de Nigoi entregasen, de cando en vez, en razón do tributo da *colleita* (ou *yantar*), unha “olla de millos cozidas con leite”. Id., p. 60.

Os propios monxes, asemade, como señores plenos do seu patrimonio cenobítico, como lexítimos encargados do respecto da súa foresta -indómita ou mansa-, eran quen de decidir, ben directamente por medio do prior (ou do *praepositus*) ou ben a través do *ovençal* (aquele titular dunha obediencia ou división administrativa, segundo o define o mentado Andrade Cernadas), se unha árbore dos seus soutos ou dos conxuntos boscosos (por ser estes unha fracción dos seus bens raíces) debía ou non cortarse (a razón do exposto nun documento de Celanova do ano 1298). Caso análogo sucedía en mosteiros de ordes militares como o de S. Munio da Veiga de Limia (A Bola)²¹, posto que, segundo se nos fai ver, nunha información de 1519 o prior da comunidade relixiosa-militar, o reverendo Lois Feixoo, era quen de decidir se os arrendatarios de determinados soutos podían ou non cortar un castiñeiro, aproveita-los recursos madeireiros e apaña-las castañas que se ciscaban. Vexámolo nun extracto:

“(…) mandava que o dito Fernando de Arós, como voz e cabeza do dito lugar, podese cortar cualesquer castiñeyros e madeyra que quisesse eno dito lugar, e que los ditos Alonso de Arós e Gonçalo de Arós non podesen cortar castiñeiro ningún nin árboles syn liçença e mandado do dito Fernando de Arós (...) tanto que o dito Fernando de Arós posa tomar las castañas que quysere para sy (...)”.

De matinar por un momento sería tamén o verdadeiro significado da verba monxe. Esta, como ben explica o seu étimo grego, cualificaba ó seu portador como un ser solitario, condicionado a vivir en moitas ocasións nun continuo afastamento do mundano²². Non é estraño observar á comunidade monástica (masculina, feminina, dúplice ou familiar²³), en consonancia con esta aclaración, procurando retirarse -sobre todo no que atinxe a Galiza e debido a súa particular orografía- ó interior da espesura forestal, obnubilada -ofuscada- na atemporalidade, na procura da meditación e do silencio, obrar que respondía á fidelidade a

tal atributo de “soidade do profano”. Incluso, Robert Fossier, valéndonos do expresado por Portela Silva e Pallares Méndez, amosaba ós monxes cistercienses como celosos gardiáns das superficies boscosas.

Polo tanto, debido a esta imperiosa e indispensable relación co mundo agrícola-forestal, o frade, a razón das normas canónicas estipuladas na súa regra e que o privaban da inxestión dalgúns alimentos (sexa por exemplo nos bieitos o consumo de carne de cuadrúpedes²⁴), posuía unha dieta baseada fundamentalmente en pan e viño, peixes (de río e de mar), aves (de curral, de bosque ou de pombal) hortalizas, legumes e outros complementos nutricionais de consumo directo -sexan así as nozes, as castañas e as froitas frescas-, ou de elaboración culinaria -queixos frescos e filloas (*ovis folioys*), por citar algúns-²⁵.

II

A CASTAÑA: A ALFAIA DOS SOUTOS

Sería polo tanto nos protectores soutos onde encontraría o monxe non só os seus recursos madeireiros senón tamén alimenticios, tendo deste xeito á castaña (*Castanea sativa*) como acompañamento “dietético” das súas múltiples, pero pouco coñecidas, receitas. Mais a castaña dende a árbore ata chegar ó prato debía sufrir un proceso conservativo, de mellora de calidade e de preparación para o consumo.

1. TRATAMENTO PREVIO DA CASTAÑA PARA PRODUCTO ALIMENTICIO

Polo que puidemos ter consultado, na súa obtención para logo ser degustada, para ser alimento nutricional, pouco puido ter cambiado dende a Idade Media ata fai uns anos. Dende as últimas semanas de setembro, cando o froito xa comeza a estar maduro e os ourizos paseniñamente alfaian o chan, e ata ben tras-pasado o solpor do seguinte mes, empréndese o

21. Como comunidade regular prebenedictina xa existía en 1071, posteriormente pasaría a mans da Orde de S. Xoán de Malta (ou de Xerusalén), para rematar, posteriormente, no patrimonio da milicia de Santiago.

22. J. GIL, ‘La normalización de los movimientos monásticos en Hispania: Reglas monástica de Época Visigoda’, en *Codex Aquilarensis*, 10 (1994), pp. 7-20.

23. A. LINAGE CONDE, ‘La tardía supervivencia de los monasterios dobles en la Península Ibérica’, en *Studia Monastica* 32, fasc. 2 (1990), pp. 365-379. Consúltese tamén a este respecto: J. PÉREZ de URBEL, ‘San Martín y el monaquismo’, en *Bracara Augusta*, 8 (1957), pp. 48-67; e igualmente: J. ORLANDIS, ‘El movimiento ascético de San Fructuoso y la congregación monástica dumiense’, en *Bracara Augusta*, 22 (1968), pp. 81-91.

24. “Cárnium vero quadrúpedum omnímodo ab ómnibus abstineátur comestio, praeter omnino débiles aegrótos” (Regra, cap. 39). Vid. M. B. GARCÍA M. COLOMBÁS, *San Benito, su vida y su regla* (Madrid 1968), pp. 554-555.

25. J. M. ANDRADE CERNADAS, *Monxes e Mosteiros...*, p 89.

labor da súa recolleita. Pero igualmente sería preciso o **vareado das pólas** dos castiñeiros con paos de diferentes tamaños (*baloiras*) para así aspirar a conseguir maior cantidade de ourizos. Tal práctica é documentada na idade media, no que respecta a Galiza, no ano 1457 nos dominios do mosteiro de San Xusto de Toxosoutos:

“Item diso que vira vsar e poseer ao dito moesteyro a tercia parte dos castineyros do dito souto; e que os herdeyros non punan vara a sacudyr, a menos que chamasen a San Justo ou a seu mayordomo e esteuesen todos presentes, e que despois vira cortar parte dos ditos castineyros a Alberte de Vilela, clerigo, e que non sabe se os cortou por vontade do moesteyro ou non”.

Non son poucas as veces que nos escritos monásticos se nos apunta que unha renda en especie de cas-

taña se debía depositar ó pé dos troncos dos castiñeiros, estrutura documental que nos suxire, e subliñamos que tan só é unha suxestión, á intención de pretender despoxa-la pel do ourizo nunha corripa ou **ouriceira**: “devedes dar o quarto das castañas do dito lugar ao pe do toro dos castiñeiros”.

Logo, despois de que as castañas fosen destinadas do seu ourizo cobertor, limparíanse e secaríanse para deste xeito poder conservar as súas propiedades durante moito máis tempo e ser facilmente almacenables. O proceso de eliminación da humidade, ou dunha parte da súa propia auga, faríase naquelas estruturas pétreas chamadas **sequeiros**²⁶, construcións que aínda que ofreceron dende entón nome a moitos microtopónimos e entidades poboacionais da xeografía do país, non se conservan importantes e claros datos documentais que nos testemuñen unha tónica habitual e presenza normalizada na xeografía galega do medievo, a pesar de que si é certo que xa existían. A súa máis remota existencia confirmanola, encubertamente, aquela entrega ó mosteiro de Sta. María de Oseira por Fernando II do souto da Sequeira (ano 1178), así se nos incita na toponimia menor.

Pero con total transparencia aparece documentado en Pombeiro en 1396, cando se acorda o contrato foral do souto e sequeiro de Balboa (S. Xoán da Moura) entre o prior deste cenobio -Diego Fernández- con Gonzalo Pérez de Eiré (o seu foreiro):

“Conuen a saber, o noso souto et sequeyro que dizen de Valboa, que he en na ribeyra da Cabreira, con todas suas perteenças quantas ao dito souto et sequeyro perteesçan, et con entradas et seydas a montes et a fontes uquer que uaan en o syno de Seoane de Moura”.

Outro procedemento de secado da castaña era no fogar familiar, por medio daqueles utensilios domésticos chamados **canizos** e que consistían nun enreixado de madeira disposto enriba da lareira, que por medio do fume e da calor da combustión se procu-

26. Documentamos a existencia destas construcións nos dominios do mosteiro de Pombeiro no ano 1396.

Refectorio monástico nun capitel de S. Bartolomeu de Rebordáns (Tui). Augatinta do autor.

raba a deshumidificación do froito²⁷. O uso deste trebello tamén era habitual na Idade Media, sobre el temos moitas referencias documentais nas rendas forais do priorado de Pombeiro.

Como punto importante e de reiterada reincidencia na diplomática medieval, e que pode ter perfecta acollida neste apartado, é aquel aspecto que se refire ó espazo onde se depositaban as castañas logo de estar secas. Estas, segundo o que se nos ofrece na documentación consultada, almacenaríanse nuns receptáculos chamados “**cisternas**”, que se nos ofrecen ó noso maxín, disimuladamente, como uns depósitos ou estruturas de pedra (e tal vez tamén de madeira), semellantes, se cadra, ós celeiros dos nosos antigos mosteiros; ou ben para as instalacións monásticas algo semellante ao que serían os seus celeiros, isto é, grandes depósitos de pedra e madeira.

27. B. BLAS LÓPEZ, ‘Arquitectura para a produción campesiña’, en *Galicia. Antropoloxía* (dir. edit. M^o. del Mar Pérez Negreira), 23: *Arquitectura económica* (A Coruña 1997), pp. 282-284.

28. “Item en terra de Cotobade, fliguesia de Sam Martino de Cotian, ena aldea que dizen Fonte Alconde, huun casal et voz de herdade; et suyan dar por ela seis escudelas et huun tallador et hua rapada de pan et outra rapada de castanna sequas pisadas [...]”. F. PÉREZ RODRÍGUEZ, ‘San Jorge de Codeseda...’, p. 81.

2. MODOS DOCUMENTADOS DO CONSUMO CASTAÑEIRO

Retomando de novo o tema do froito en si, as **castañas** previamente **secas** sería o xeito máis habitual na solicitude rendeira dos señoríos. Dá boa conta disto o seguinte extracto sobre os tributos que recollía o arcebispo de Santiago a comezos do século XV nos reguengos do lugar de Senín na parroquia de Xanza (Valga):

“La feligrisia de Santa María de Jaança, ha el arçobispo en el realengo que llaman de Senin, que moran ende seys onbres, e dan el terçio de quanta cevera cojen, e del millo la meytad, sacado el diesmo por semente, e sendas fanegas de castañas secas e la meytad del lino e dos maravedis, en quatro dineros por fueros cada vno”.

Outras veces a forma de entrega do consumible, antes de ser encarreado ó seu destino, sería logo de telo machucado, como se pode entender á luz dun pergameo do mosteiro de S. Xusto de Toxosoutos datado en 1159: “annuatim unum modium pannis et unum sextarium de castaneis pisadis et XII congrios et lac unius vace”. Trátase, entón, das denominadas **castañas pisadas**, as cales, ás veces, serán adxectivadas, outrosí, como **castañas secas pisadas** (S. Xurxo de Codeseda, ano 1419)²⁸.

Outra posibilidade de complace-la renda, ademais, era en estado **verde**, é dicir, sen efectuárselle unha fase de secado nos sequeiros ou nos canizos. Pódese observalo referido nun documento do 17 de outubro de 1398, onde se indica que unha tal Sancha Fernández (*fraira de Sta. Xpistina e moller que fostes de Pero Eans Gatyno*) arrendara o lugar da villa das Pedras (na parroquia de S. Miguel de Sarandón, Vedra) ó matrimonio formado por Afonso Martiz e Sancha Afonso, debendo proporcionarlle á referida monxa, en concepto de gravame, “duas oytauas e mea de pan pella medida tolledaa, que deue seer medio millo e meo centeo e por duas faneygas de castañas uerdes (...)”.

Incluso **asadas** pode se-lo último dos xeitos dos que temos constancia escrita do seu carácter de froito rendeiro, como acontecía, nalgunha ocasión en S. Vincenzo de Pombeiro.

3. VARIETADES DE CASTAÑAS RECOLLIDAS NA DIPLOMÁTICA MEDIEVAL

En moitas ocasións, cando na documentación se nos indica que unha determinada renda se debía pagar en castañas verdes isto pódenos levar a non comprender, correctamente, o verdadeiro significado desta declaración, posto que se ben as castañas se podían entregar en estado verde, é dicir, sen estar forzadas a unha maduración ou un secado nos sequeiros ou no canizo, como xa demos conta, igualmente podían estar maduras ou plenamente logradas se se atende á variedade que se coñeceu co nome de “**verdeal**”, aquela que se lle efectúa a súa recolleita, concretamente, entre as últimas semanas de setembro e as primeiras de outubro²⁹. Noutras verbas, e guiándonos das excelentes explicacións de Ríos Rodríguez (dilucidadas a partir da documentación medieval do mosteiro de S. Clodio do Ribeiro), non respondía isto á libre vontade do agricultor-recolector de efectuar un prematuro vareado, senón, inequivocamente, a un tipo de variedade

Resumindo, todo parece indicar que os mosteiros medievais tiveron as castañas como parte importante da súa dieta alimenticia, non só como froita (xunto coas noces e outros produtos das *arbores fructuosas*), senón tamén como ingrediente da súa culinaria. No que atinxe ós casais, “aldeas” e pequenas entidades poboacionais de ámbito rural será de indicar que a súa localización preto dos montes era indispensable para a propia vida diaria da súa veciñanza, moitas veces, e en verbas de M^a. L. Ríos Rodríguez, “base esencial de su subsistencia, dada su reserva de caza, de árboles frutales -tales como la castaña, nuez o avellana-, fuente esencial de calefacción y abonado y de sustentación del ganado -esencialmente de cerda-”.

que se producía temperán, aquela que se coñecen hoxe cos nomes de Verdeás, Verdellas, Verdiñas ou Samigueliña (por recollese por datas San Miguel).

En contraste con esta variedade fai presenza, outrosí, aquelas que se apañaban ou vareaban no seu propio tempo (no mes de novembro), as propiamente de temporada, tamén denominadas negras, de “sangue” (debido á súa cor vermello-castañada), ou serodias, que eran de maior e mellor tamaño, así como de máis fácil conservación no período invernal. Contéplase esta clase de castaña “**negral**”, igualmente, nos informes de S. Clodio do Ribeiro no ano 1365.

29. Esta práctica foi moi habitual incluso, segundo a información da que fixemos consulta, ata finais do S. XV. Compróbase isto nos contratos forais de destacadas liñaxes da bisbarra compostelá; así, por exemplo, na dos Reino. Segundo un documento, do 30 de agosto de 1489, un tal D^e. Tareixa Sánchez de Reino obrigáballo a aqueles que tiñan dela o foro e censo do lugar de Saa (na freguesía estradenses de S. Xoán de Santeles, Pontevedra), a que lle entregasen como renda anual: “[...] da metade de 8 zelemines de pan, medio zenteno e medio millo, e mais a metade do carto do viño que Dios diese nas ditas viñas, e metade de una rapada de castañas verdes [...]”. Arquivo do Pazo de Maíndo (Sta. María de Couso, A Estrada), Libro de rexistro dos morgados de D. Antón Cisneros (Conde de Ximonde), ff. 324v-325r.

Así, fosen ou non de temporada, o usufructuario debía entrega-lo froito do castiñeiro na época ou momento en que o outorgante do foro lle indicase, sexa logo así: no período litúrxico da Coresma, ou particularmente no día da Cinza (como se recolle en 1329 e 1342, respectivamente, no mosteiro ourensán de S. Pedro de Rocas), no Nadal (segundo se testifica en Pombeiro en 1395), no día de Sto. André (igualmente nese mesmo ano e cenobio), ou polo entroido (Rocas, 1347).

4. AS CASTAÑAS COMO PRODUCTOS SUXEITOS A RENDA

Como estamos a comprobar, as castañas serviron en múltiples ocasións como produtos ou pago de rendas, como moeda na satisfacción de gravames por arrendamentos, por foros, por diversos tipos de concesións de explotacións rústicas, rendas decimais e fiscais, etc. Deste xeito os representantes señoriais concedían a escudeiros, cabaleiros –a pequena aristocracia en xeral–, ou a simples vasallos a explotación de terras, pazos, dereitos de padroado de igrexas, dotacións, bachelos ou masas agrícola-forestais. Os receptores destes beneficios debían, como resultado, favorecer ós outorgantes cunha determinada renda, ben en especie ou en moeda –alusivo do vínculo de vasalaxe e da propiedade auténtica dos bens–. Sobre todo durante os séculos XIV e XV, período no que a documentación nos centra estas investigacións, a satisfacción rendeira das castañas era pagadoira maioritariamente en especie, dando paso centurias despois ó uso imperante da moeda. No caso de que o tributo fose aboado con este froito o mesmo sería medido en diferentes unidades de capacidade, a maior parte delas, como poderemos apreciar, de introducción musulmana. As *tegas*³⁰ en relación coas castañas xa as podemos documentar no ano 1300 (no mosteiro de S. Salvador de Bergondo),

en 1304 os cuarteiros (no priorado de Pombeiro³¹), na cuarta década do S. XIV os celamíns³² e os mollos, ou monllos (ambos no arcebispado de Santiago), as fanegas³³ e os almudes³⁴ a finais do século XIV e comezos do XV (igualmente nas rendas do señorío arcebispal compostelán) e os ferrados en 1370 (no mosteiro de S. Pedro de Soandres); aínda que todas estas datacións non significan que as medidas de capacidade non se viñeran utilizando con anterioridade. Podemos indicar ademais que a finais do século XIV cada fanega de castañas tiña unha equivalencia de 14 marabedís brancos; aínda que outras veces podían ser pagadoiras en soldos (Celanova a mediados do S. XV) ou en *díneros* (como pasaba en Caldas de Cuntis), mais dificultados pola ausencia de datos reveladores non nos arriscamos a facilitar unha correspondencia precisa para estoutras moedas.

Así a todo esta non era a única forma coa que se podía entrega-lo froito, poucos testemuños indícanos que igualmente podía ser en relación co recipiente co que se faría o traslado, referímonos ás cestas ou cestos. Tal é o caso que se recolle no testamento Pedro Peláez de Vilar, datado en 1292 e transcrito por Ferro Couselo. Nunha das súas mandas o testador esixía, como última vontade, que lle entregasen á igrexa de “Sam Salvador de Paaços XV soldos; logo e ao novo, un puçal de vino e un çesto de castañas, se morrer desta door onde aora jasco”³⁵.

Outra das maneiras coa que se pagaba o tributo era segundo unha determinada porcentaxe da produción castañeira –tal e como se adoitaba facer con cereais como o trigo, millo miúdo, etc–; así podía ser en sextas partes da colleita, quintas partes, cuartas (como era habitual en varios lugares de Caldas de Cuntis), tercias e metades. Pero entre as condicións ou xeitos de entrega, as castañas debían estar *escoleytas dos cascôos et do podre*, pasando a ser *castañas sen malicia*; igualmente, ás veces, tan só se indicaría que se encontrasen

30. A tega (do árabe *taligha*, esto é, saco) é unha medida de superficie e de capacidade para áridos e que posuía variadas equivalencias na Galiza.

31. Isto tamén se pode observar a finais do século XV no bieito cenobio ourensán de Sto. Estevo de Ribas de Sil. Cf. X. FERRO COUSELO, o.c., pp. 115-118.

32. O celamín (do árabe *thamani*, relativo á oitava parte), era unha medida de capacidade para áridos, que tiña catro cuartillos. En Castela equivalía a 4'625 litros. Como medida de superficie, no mesmo reino e en relación co cultivo do trigo, abranguíaa unha área de 537 metros cadrados de semente do cereal.

33. A verba árabe *faniga*, que deu orixe á galega e castelá fanega, adquiriu o atributo de medida de capacidade para áridos e tamén de superficie, tendo un dimensionado moi variado en toda Galiza. En Castela a fanega gardaba 12 celamíns e equivalía a 55'5 litros.

34. Almud (que ten a súa orixe árabe na verba *al-muda*), como medida de áridos tiña unha equivalencia moi semellante á do celamín, sendo en moitos lugares da xeografía peninsular de idéntica capacidade, noutros achegábase á media fanega.

35. X. FERRO COUSELO, o.c., pp. 47-49.

lynpas de pôo e de muna; escolleita que debían pasar tamén moitos produtos do campo como o centeo (que se seleccionaba do po e palla na terra de Aguiar segundo o anunciado polo ano 1459).

Feitos característicos como o que acontecía nas concas do Avia e do Miño nos anos centrais do século XIII son así mesmo dignos de comentario, posto que o viño desta importante rexión vitivinícola irá ligado en moitas ocasións con algún tipo gran –como froitos de pago dos forais–, noutras a unha porcentaxe da produción de tódolos froitos colleitos (*omnium fructuum*) e no último dos casos vencellado directamente co pago en castañas; non sendo estraño, deste xeito, que nestas áreas convivisen en harmonía bacelos e souts³⁶. Sucediía entón unha íntima relación entre as terras de produción vitivinícola coas dos castiñeiros, que ben circundaban as súas fincas ou ben se atopaban próximos. Poden ser simbólicas as seguintes verbas documentais: “quinionem nostrum de illa vinea que fuit de Caballario (...) et detis ambo in vitta vestra medietatem de vino in lagare et de castaneis in cisterna”. Resulta de interese, outrosí, o que acontecía en S. Xes da Peroxa no ano 1437 con respecto ó mosteiro de Sto. Antoíño de Toques, posto que algún dos foreiros deste cenobio lucense debían recibir dos seus “subforeiros” a cantidade de catro tegas de castañas, un canado de viño e catro marabedís vellos.

Con todo, o castiñeiro era un bo compañeiro para convivir; non era unicamente veciño de cepas de viño senón que, igualmente, amosaba a súa presenza bordeando e delimitando as explotacións decruadas ou cultivadas, ben nas seiras vitícolas, ben nas cortiñas e plantíos de legumes e cereais (como se reflicte nalgunha documentación do mosteiro de Melón). Con respecto ó primeiro dos casos chámamos a atención unha carta de avinza que se estableceu en 1272 entre Xoán Martiz e Adán Fernández –“vestiario” ou “camerario” do mosteiro de S. Martiño de Fóra– en razón dunhas herdades de

viñas (chamadas da Sobreira) en termos do lugar de Gomariz (nas terras ourensás de Leiro), e que se encontraban demarcadas por castiñeiros e leiras de souts. Obsérvese así, neste parágrafo que extractamos:

“Conozuda cousa seya a quantos esta carta viren como a min Johan Martiz, dito Aluelo, demandou Adan Fernandez, vestiario de San Martino, morador en Rezemunde, por ante Fernan Eans de Vanga, juyz del Rey, as duas terzas da vina da Souereyra con seu terreo, a qual iaz en termino de Gomariz, en cima da uilla, a qual se departe pela herdade de Baroo e pelo castineyro asadeyro en ende por leyra dos Castiñeyros da Riba (...)”³⁷.

36. Algo semellante debeu ter acontecido nos herdos do mosteiro de Celanova posto que son moitas as ocasións nas que vemos convivindo as vides con outras árbores (seguramente castiñeiros moitas delas); observámolo por exemplo neste fragmento documental: “Ego p et uxor mea Trodilli vobis domno Cresconio vendimus vinea nostra propria que iacet in villa de Sumeso in loco predicto subtus domum de Donon quomodo est conclusa cum suas arbores in omniqre giro”; ou o que é o mesmo: “Eu Gundemaro e a miña dona, *Trudilli*, vendemos a vos don Cresconio nosa viña propia que está localizada na villa de Sumeso, no lugar xa nomeado, baixo a casa de Donón, tal como está circundada alre redor coas súas árbores en todo o seu perímetro”. Cf. M^o. C. PALLARES MENDEZ, *Ilduara...*, pp. 25-26. Recomendamos consultar na mesma obra as pp. 143-144.

37. E. O. A., ‘Carta de avenencia entre Juan Martiz y Adán Fernández...’, en *Galicia Histórica. Colección Diplomática* (Santiago 1901), pp. 34-35.

Pero o monte non era o único abastecedor de castañas suxeitas a renda, as das proximidades das construcións, as dos cercados de terreos e as que se intercalaban coas explotacións vitícolas –como xa demos conta–, igualmente contribuían coa recadación anual; tal acontecía a finais da Baixa Idade Media –como se demostra nalgún contrato foral–, no mosteiro de Vilanova de Lourenzá.

Tamén é de curiosidade para nós saber que en varias ocasións cando aquel *omnium fructuum* era especificado, observamos que as castañas –como produto rendeiro–, ía acompañado de froitos que abundaban na xeografía productora. Sexa así, polo ano 1421, cando a comunidade de Sto. Antoiño de Toques recollía dun morador da freguesía de S. Paio de Paradelas, en relación co gravame imposto ó contrato foral que con el tiña acordado, a metade de tódalas froitas (e froitos) que alí se producían, ademais dos nabos, legumes, castañas, un porco por nadal e unha ola de manteiga chegado o mes de agosto; ou como aconteceu co ourensán mosteiro de S. Pedro de Ramirás, posto que a el tamén se lle tiña entregado, nos anos 1322, 1366 e 1388, algunha renda de castañas acompañada de viño, liño e legumes.

En relación agora cos excedentes productivos, aquilo que non ía destinado ó consumo propio ou ó pago rendeiro, canalizábase nos mercados locais; pero a castaña tamén tería nalgunha ocasión ós estancos como posto fixo de venda, tal e como se dá o caso na vila de Noia, onde se comercializaba conxuntamente co pan –para consumo dos *bebedores* a fins do catrocentos–, naquel recinto próximo á antiga torre do Tapal: “Iten da al mayordomo las panaderas e castañeyras que venden el pan e castañas en el estanco por las dexar vender ende en el tapal a los bebedores”.

5. ACHEGAMENTO Á RECADACIÓN RENDEIRA EN ESPECIE POLA MITRA DE SANTIAGO NOS SÉCULOS XIV E XV.

Que conste que a castaña non o era todo no acompañamento da culinaria do medievo. Multitude de produtos conformaban o tráfico de mercadorías e consumibles das distintas comarcas. Tal vez interese, polo tanto, ter unha visión xeral dos recursos alimenticios da Sé compostelá a fins do século XIV e comezos do XV, para poder ter coñecemento completo da situación.

Trataremos nun primeiro lugar os produtos derivados do mar e dos ríos, indicando á par os lugares onde parece ser se abasteceron as instalacións catedralicias compostelás. O elenco podería comezar cos polbos, pixotas, pescadas, sardiñas e congros (desembarcados nos portos de Pontevedra, Noia e Padrón); raias, *ollas*, melgas, toniñas –hoxe coñecidas co nome de arroaz–, pragos e *caçôs* (nos portos padroneses), budiños (igualmente en Padrón e Noia); as xibas (en Pontevedra e Padrón); barbos, ollomoles e ostras (no litoral noiés); e o sal en case tódolos portos mariñeiros (Muros, Noia, Pontevedra, Padrón e Torres do Oeste). No que respecta ós produtos derivados dos ríos serán rememorados no *Tumbo Vermello de Don Lope de Mendoza* (verdadeiro vademecum dos recursos alimenticios da arquidiocese de Santiago no declive baixomedieval), os salmóns do Ulla pescados en Padrón (localidade onde os prelados composteláns tiveron as súas principais infraestructuras portuarias, aínda que con máis rigor teríase que identificar coas terras do que hoxe é Pontecesures).

Da xeografía igualmente padronesa, por exemplo, recadábase incluso parte da produción de sidra ó igual que de viño. Este último produto, segundo as mencións expresas na documentación consultada do referido *Tumbo Vermello*, abastecía ás adegas da Igrexa de Santiago dende as terras tamén de Cordeiro, Caldas, O Grove, Sta. Cruz de Castrelo, Sto. Adrán de Vilariño, Ribadumia, Godos, S. Pedro de *Buesa*, Portas, Fefiñáns, a Casa Forte do Viso, Serantes, Salceda, Teis, S. Pedro de Cela, O Morrazo, Betanzos, Arzúa, Muros, Noia, Melide, Portomarín e outras non citadas explicitamente.

Recursos complementarios, xa do ámbito plenamente rural, serían o pan, a *çeveira*, o millo miúdo, a avea, o trigo, os allos, as cebolas, o liño, as fabas (antigamente coñecidas tamén polo nome de ervellas), os legumes, a froita fresca e os froitos secos (noces e castañas), etc. No que respecta a animais estarán os porcos (que cada un adoitaba equivaler 30 soldos ou 10 libras), as galiñas, os cabritos, os carneiros, os capóns, as caxotas (ou pernis) de vaca, etc. Tamén eran produtos rendeiros os ovos (xeralmente entregados en decenas e non en dúcias). En caso de non ser facilitada a renda en especie e si en moeda sería habitual o pago en marabedís, soldos leoneses, libras brancas, *dineros* ou marcos de prata.

No que respecta ós froitos secos, e máis concreta-

mente ás castañas, nesta mesma documentación serán sobresaíntes os lugares de Cordeiro, S. Pedro de Buesa, o couto de Cangrallo, Salceda, Betanzos, Noia e Caldas de Cuntis.

6. A PRODUCCIÓN CASTAÑEIRA NA COMARCA DE CALDAS

A tenor das fontes documentais publicadas e inéditas que consultamos podemos facer un listado daquelas demarcacións nas que o cultivo da castaña era relevante por enriba doutros froitos entregados gratuitamente por nosos montes. Dentro das circunscricións da Terra das Caldas daremos conta de lugares como Cordeiro, Barro, Arcos da Condesa e Caldas de Cuntis que destacaron pola súa produción castañeira.

Comezamos, por exemplo, co primeiro deles, co couto de Cordeiro, o cal ten os tributos rendeiros da Igrexa Compostelá claramente especificados no declarado *Tumbo Vermello*. Neste indícasenos que dos dez casais reguengos que posuía o couto: “seys dan el terçio de cevera e la meytad de millo, e dan seys maravedis de brancos, de fuero cada vno, e vna fanega de castañas secas, e dan por ela XIII maravedis e la meytad del lino e el terçio del vino”. Ademais o señorío arcebispal posuía outros casais que daban ó prelado de Santiago a metade de canto se labraba, e incluso un tal Afonso Roselo pagaba oito maravedís *por fueros e por castañas*. Tamén se recollía este froito, como dixemos anteriormente, nos reguengos de Senín (vid. apart. 1 desta segunda parte).

Aproximándonos agora ás terras de Barro, nunha descoñecida “igreja” denominada San Guileono pertencente ó couto chamado de *Cangrallo* –e que sospeitamos debeu coincidir coa actual entidade poboacional que leva esta última designación dentro da freguesía de S. Breixo de Barro–, documentamos no período episcopal de D. Lope de Mendoza as seguintes imposicións rendeiras: “doze cargas de pan e mas nueve libras e mas nueve capones e nueve almudes de castañas linpias”, entre outros froitos e rendas en moeda.

Non moi lonxe a estes emprazamentos situouse o couto de Arcos da Condesa, do cal podemos facer fincapé, ademais dos tributos en castañas, no aspecto que atinxe á fisionomía interna da parroquia, xa que esta dividíase a comezos do século XIV en tres

zonas perfectamente diferenciadas: unha que era posesión da casa e condado de Trastámara (herdeiros dos condes de Traba) e que abranguía aproximadamente os dous tercios da súa extensión, o tercio restante que era da *voz* de Pedro Álvarez de Albán, e tan só catro casas que foron da posesión da Orde do Temple. Así e todo, tratando o tema que nos leva, tódolos moradores desta freguesía, logo de que o Cabido Catedralicio conseguise integra-la totalidade do couto nas súas posesións, deberían satisfacerlo imposto polo aproveitamento da *terraria*, e que consistía en rendas *de pam et de vinno et de castanas et de nozes et fauas*. Concretamente, a cantidade de castañas que subministraban os couteiros, tanto os que o foran da zona do señorío dos Castro (Trastámara) como os das áreas restantes, era concretamente a metade da produción.

Por último e para rematar quedanos (*Caldas de Cunctis*, aquela terra que hoxe quedou muda de significado ó ser mutilada do elemento que a vinculaba coas augas quentes –as caldas– e que lle facilitaba a razón da súa existencia e da súa significación. Nela, segundo o tantas veces citado *Tumbo Vermello*, os metropolitanos de Santiago recollían un cuarto da produción castañeira nas *villas* de Xinzo e Laxos; pode ser significativo o seguinte texto que acompañamos:

“Ha de fueros de los que labran por pan en toda la felegrisia, salvo de los fijosdalgo, que tiene vn par de bueys, vna tega de pan de la medida de la Iglesia, e XX soldos e vn galina. E sy alguno que non tenga synon vn buey paga medea tega de pan X soldos e vna galina. E ha mas en la villa de Gigiso e en la villa de Lages, quando hay castañas, la quarta parte en los lugares sabidos, e son apreçiadadas en dineros, de que lieva el arçobispo la quarta parte”.

Como sinopse, pincelamos aquí, a grandes liñas, aspectos que vinculan a historia e a etnografía medieval galega coas tradicións contemporáneas; traballo que pode servir como preámbulo dun entendemento sobre a importancia da conservación dos costumes e das antigas manifestacións populares que ligaron aquelas devanceiras xentes coas actuais xeracións. Culinaria, arquitectura, costumes e valores antropolóxicos que temos a obriga de divulgar e conservar para o futuro por medio de investigacións, festas, magostos e, sobre todo, para rescatalo noso magoado patrimonio etnográfico, a nosa particular identidade, o noso mundo.

BIBLIOGRAFÍA

ÁLVAREZ BURGOS, F., et alii; *Catálogo general de la moneda medieval Hispano-Cristiana desde el siglo IX al XVI* (Madrid 1980).

ANDRADE CERNADAS, J. M.; *Monxes e Mosteiros na Galicia Medieval* (Santiago 1995).

ANDRADE CERNADAS, J. M.; 'Los monjes negros y el poder en la Galicia de los siglos X-XII: el ejemplo de Celanova', en *Os Benedictinos na Europa. 1º Congreso Internacional* (Santo Tirso 1998), pp. 35-44.

FERRO COUSELO, X.; *A vida e a fala dos devanceiros. Escolma de documentos en galego dos séculos XIII ao XVI* (edición facsimile Vigo 1996), pp. 115-118.

FREIRE CAMANIEL, J.; *El monacato gallego en la Alta Edad Media* (A Coruña 1998).

LÓPEZ FERREIRO, A.; *Fueros municipales de Santiago y su tierra*, (Madrid 1975).

LORENZO FERNÁNDEZ, X.; *Etnografía: cultura material*, en *Historia de Galicia*, II (dir. R. Otero Pedrayo, Madrid 1979).

LUCAS ÁLVAREZ, M.; *Tumbo A de la Catedral de Santiago* (Sada 1998).

LUCAS ÁLVAREZ, M.; *El Archivo del monasterio de San Martiño de Fóra o Pinario de Santiago de Compostela*, tomos I e II (Sada 1999).

LUCAS ÁLVAREZ, M.; *San Paio de Antealtares, Soandres y Toques: tres monasterios medievales gallegos* (Sada 2001).

LUCAS ÁLVAREZ, M.-LUCAS DOMÍNGUEZ, P. P.; *San Pedro de Ramirás. Un monasterio femenino en la Edad Media* (Santiago 1988).

LUCAS ÁLVAREZ, M.-LUCAS DOMÍNGUEZ, P.; *El priorato beneditino de San Vicenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*, (Sada 1996).

PALLARES MÉNDEZ, M^o. C.-PORTELA SILVA, E.; *El bajo valle del Miño en los siglos XII y XIII: economía agraria y estructura social*, (Santiago 1971).

PÉREZ RODRÍGUEZ, F.; 'San Jorge de Codeseda: un monasterio femenino bajo-medieval', en *Studia Monastica*, 33, fasc. 1 (1991), pp. 51-85.

PÉREZ RODRÍGUEZ, F. J.; *El dominio del Cabildo Catedral de Santiago de Compostela en la Edad Media (Siglos XII-XIV)*, (Santiago 1994).

PORTELA SILVA, E.- PALLARES MÉNDEZ, M^o. C.; *De Galicia en la Edad Media. Sociedad, Espacio y Poder*, (Santiago 1993).

RÍOS RODRÍGUEZ, M^o. L.; 'El casal medieval gallego: contribución al estudio de una unidad de poblamiento y explotación (siglos XI a XIII)', en *Museo de Pontevedra*, 43 (1989), pp. 109-128.

RÍOS RODRÍGUEZ, M^o. L.; 'Soutos bravos y soutos mansos: el castaño en Galicia (siglos XII-XIV)', en *El medio natural en la España medieval: "Actas del I Congreso sobre Ecohistoria e Historia Medieval"* (edit. Julián Clemente Ramos, Estremadura 2001), pp. 475-488.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Á.; *Las fortalezas de la mitra compostelana y los "irmandeiros"*. Pleito Tabera-Fonseca, I e II (Pontevedra 1984).

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Á.; *O Tumbo Vermello de Don Lope de Mendoza*, (Santiago 1995).

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Á.-ARMAS CASTRO, J.; *Minutario notarial de Pontevedra* (Santiago 1992).

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, Á.-REY CAIÑA, J. Á.; 'El Tumbo del Monasterio de Villanueva de Lorenzana', en *Estudios Mindonienses*, 8 (1992), pp. 11-274.

ROMANÍ MARTÍNEZ, M.; 'Documentación agraria gallega, aproximación al paisaje medieval de las cuencas del Avia y Miño', en *Jubilatio*, (Santiago 1987), vol. 1, pp. 239-253.

TATO PLAZA, F. R.; *Libro de notas de Ávaro Pérez, notario da Terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*, (Santiago 1999).

VÁZQUEZ VARELA, J. M.; 'O ciclo dos cultivos e o aproveitamento do inculco', en *Galicia. Antropoloxía* (dir. edit. M^o. del Mar Pérez Negreira), 24 -*Tecnoloxía agraria. Oficios-* (A Coruña 1997), pp. 176-225.

VIÉITEZ CORTIZO, E.; 'Castiñeiro', en *Gran Enciclopedia Gallega*, 5 (Dir. edit. Silverio Cañada, Santiago-Xixón 1974), pp. 223-228.

E S P E C I A L

ROMARÍA ETNOGRÁFICA “RAIGAME”

Raigame